

VĂN HOÁ - LỊCH SỬ**NỀN VĂN MINH MAYA VÙNG TRUNG MỸ**

TS. Nguyễn Kim Anh

Lê Thị Thu Hà

Viện Nghiên cứu châu Mỹ

1. Lịch sử hình thành và thể chế chính trị

Đế chế Maya xuất hiện vào khoảng 1000 năm trước Công nguyên và tồn tại đến cuối thế kỷ XVII. Những khảo cứu cho thấy người Maya đã từng chiếm giữ phần phía Đông của khu vực Trung Mỹ, bao gồm một số vùng đất của Mexico, Guatemala, Honduras, Salvador với khoảng 325.000 km². Tuy nhiên, các quốc gia, thành thị cổ đại của người Maya thì mãi khoảng thế kỷ I sau Công nguyên mới được thành lập, và đa số sau này đều bị tàn phá bởi những cuộc chiến tranh bộ lạc. Trước khi Đế chế ra đời, ở những nơi này đã xuất hiện những con người mà sau này họ được coi như là tổ tiên của người Maya và được gọi là tiền-Maya. Các nghiên cứu về nhân chủng cho thấy người Maya có vóc dáng thấp đậm, tóc đen và mắt màu sẫm.

Thể chế chính trị của người Maya được đánh giá là tương tự như nhà nước Hy Lạp cổ đại thời Athène và Sparte. Người lãnh đạo tối cao của đất nước được gọi là halach uinic (người đàn ông thực sự), nắm trong tay quyền điều hành và bổ nhiệm các vị trí lãnh đạo của các vùng đất chư hầu, vạch ra đường lối đối nội, đối ngoại và thu thuế. Trợ giúp cho halach uinic là một hội đồng nhà nước bao gồm các thủ lĩnh, các giáo sĩ và các ủy viên đặc biệt. Tầng lớp thống trị trong xã hội

Maya bao gồm giới quý tộc, quân sự và tăng lữ. Họ rất coi trọng và tự hào về nguồn gốc của mình.

Ở mỗi thành phố, địa phương, người Maya đều có chế độ tự quản và có người đứng đầu gọi là batab (thủ lĩnh địa phương). Nhiệm kỳ của một batab kéo dài trong ba năm. Đây là một vị trí rất được tôn trọng và có một hội đồng ủy viên trợ giúp. Vị thủ lĩnh này có quyền xem xét mọi việc, ngoại trừ việc thu thuế. Tuy nhiên, những kế hoạch quân sự phải do nacom (chỉ huy quân sự) soạn ra. Trong suốt nhiệm kỳ của mình, batab phải tuân thủ theo một chế độ đặc biệt, phải ăn chay và không có bất kỳ quan hệ nào với phụ nữ. Một lực lượng không nhỏ tupiles (cảnh sát) trợ giúp thực thi luật pháp. Chiếm phần lớn trong xã hội là những người dân thường. Họ là lực lượng lao động chủ yếu trong xã hội. Bên cạnh đó, tầng lớp thấp nhất chính là những người nô lệ. Họ là những tù nhân bị kết án, tù binh chiến tranh. Họ bị mua bán, trao đổi như những hàng hóa.

Phụ nữ có vai trò rất quan trọng trong đời sống xã hội Maya. Tại Guatemala, các nhà khảo cổ đã khai quật được một tấm bia có từ thế kỷ IV trước Công nguyên. Trên tấm bia khắc họa hình ảnh của một người phụ nữ trong vai trò lãnh đạo hoặc nữ thần. Hầm mộ của một nữ hoàng có từ khoảng 1200 năm trước cũng được

phát hiện. Các nhà nghiên cứu không cho rằng người Maya theo chế độ mẫu hệ, tuy nhiên theo những gì tìm được cho thấy phụ nữ đã có vai trò quan trọng trong đời sống Maya.

Với những đặc trưng về địa lý, cuộc sống của người Maya chủ yếu dựa vào nghề nông và đánh cá. Nông sản chính của họ là ngô, đậu, bí đỏ, cacao... Nghề chăn nuôi cũng được người Maya coi trọng. Để phục vụ đời sống, bên cạnh việc chăn nuôi một số loại như gà, hươu, nai, ong,... người Maya còn tập trung vào việc săn bắn thú rừng và đánh bắt cá. Theo những dấu vết còn lại cho thấy, người Maya đã biết trồng bông, gai lấy sợi dệt vải. Họ đã biết thêu thùa trên các đồ trang sức, phát triển một số các nghề như mộc, đồ gốm, dệt... Người Maya luôn chọn những nơi gần nguồn nước để sinh sống, thuận tiện cho trồng trọt và sinh hoạt. Tại thành phố Etga hiện nay vẫn còn dấu tích của một hệ thống thủy lợi do người Maya xây cách đây gần 2000 năm. Bên cạnh đó, các nhà nghiên cứu cũng đã tìm thấy dấu vết những hệ thống kênh rạch dùng để làm muối, những khu ruộng bậc thang, những đập nước...

2. Tôn giáo của người Maya

Tộc người Maya có chung một tôn giáo. Đức tin của họ được thể hiện qua việc xây dựng những sân bãi, quảng trường, đền đài nguy nga để thờ cúng thần linh. Ở các nơi này, người Maya trang trí bằng những bức tranh khắc vào tường mô tả các lễ nghi, hiến tế. Dấu vết còn lại của một trong những ngôi đền lớn của người Maya ở Tikal cho thấy đền đã được xây với hình kim tự tháp khổng lồ với chín mặt dốc nghiêng, cao tới 50m. Nổi bật nhất trong số các đền thờ còn lại tại Mexico

phải kể đến Kim tự tháp Mặt trời. Với diện tích nền là 45.000 m², chiều cao của tháp là 62m, mỗi cạnh dài 220m, được chia thành 5 tầng, đây là nơi thờ thần Mặt trời, vị thần tượng trưng cho ánh sáng và sự sung túc của người Maya. Người Maya quan niệm Oxlahunticu (vũ trụ) bao gồm mười ba tầng xếp chồng lên nhau, trái đất là tầng thấp nhất, và bên dưới là thế giới của người chết. Mỗi vị thần cai quản một tầng riêng và được thờ cúng ở khắp mọi nơi. Từ thế kỷ thứ VI, người Maya đã tính toán chính xác sự chuyển động của trái đất so với mặt trời và mặt trăng. Họ đã tính chính xác chu kỳ một năm 365 ngày và chia ra làm 18 tháng. Họ quan niệm mỗi tháng có 20 ngày đều có một vị thần bảo trợ. Còn 5 ngày còn lại được gọi là những ngày cuối năm. Trong những ngày cuối năm này, theo quan niệm các vị thần thường lơ là nhiệm vụ nên các nghi lễ được tổ chức để xua đuổi bất hạnh, rủi ro, các gia đình giữ gìn nhà cửa sạch sẽ, nhà nào ở nhà ấy, không thăm viếng lẫn nhau.

Như những tộc người Indians khác ở Trung Mỹ, thuyết nhị nguyên là nét đặc trưng tôn giáo của người Maya. Đối với họ, các vị thần như mặt trời, mưa, sấm sét được coi là những thiện thần quan trọng nhất, được thờ cúng nhiều nhất, đối lập với các hung thần như thần chiến tranh, hạn hán, bão lụt... Ở một số vùng của người Maya, mặt tiền các ngôi nhà đều được chạm khắc hay đắp mặt nạ của Chac (thần mưa). Tất cả các vị thần đều được thờ cúng với những nghi thức hết sức phức tạp bao gồm cúng tế thực phẩm, gia súc, lễ vật và cả những lễ hiến sinh. Trước những buổi lễ là một thời gian phải nhịn ăn hoặc ăn chay. Tầng lớp ahkin (giáo sĩ) có vị trí đầy uy tín trong xã hội. Họ chịu trách nhiệm

trong nhiều lĩnh vực như tôn giáo (thờ cúng, tế lễ), nghệ thuật và khoa học (thiên văn học, sử học). Các chilanes (thầy bói) cũng rất được coi trọng. Cứ 52 năm (một thế kỷ, theo quan niệm của người Maya), các giáo sĩ lại tập trung ở Kim tự tháp Mặt trời để tiến hành lễ tế kỷ cũ, đón rước ngọn lửa mới. Trong dịp này, một người bị đưa ra hiến tế để cầu mong dân tộc tránh được thảm họa diệt vong. Tục hiến tế ở các nghi lễ được gọi là tlacamictiliztli, thời gian hiến tế do một pháp sư chiêm tinh quyết định. Nhiều khảo cứu cho thấy trong những lễ hiến tế thần mưa, người Maya đã đem những thiếu nữ hoặc những đứa trẻ xuống giếng để mong mưa thuận gió hòa. Những người tham gia việc hiến tế, từ các pháp sư, phụ tá đến cả những người bị mang ra làm vật hy sinh đều coi đó là vinh dự. Một trong nhiều nghi lễ cổ còn tồn tại tới ngày nay trong tộc người Maya là việc đốt nhựa copan khi tiến hành các nghi thức tôn giáo.

Theo thuyết vũ trụ của người Maya, sự sống trên trái đất đã trải qua các thời kỳ: thời kỳ đầu tiên thuộc về những người lùn, thời kỳ thứ hai của người dzolob, thời kỳ thứ ba của người Maya, thời kỳ thứ tư là các dân tộc nối tiếp. Người Maya cũng như các tộc người ở Trung Mỹ khác, luôn tin vào sự sống sau cái chết. Họ tin vào một cuộc sống mới sẽ được bắt đầu ngay sau khi con người từ già cõi đời. Chính bởi vậy, những tập tục cho việc mai táng được hết sức coi trọng. Người qua đời được chôn theo rất nhiều vật dụng bởi họ tin chúng sẽ được dùng ở kiếp sau. Họ được bó chặt lại, được đeo những chiếc mặt nạ với niềm tin sẽ tránh được mọi tai họa, hiểm nguy. Thông thường, người Maya mai táng người qua đời ngay

dưới sàn nhà của họ. Tuy nhiên, thỉnh thoảng họ cũng dùng hình thức hỏa táng. Trẻ con được mai táng bằng cách đặt vào trong các hũ sành và chôn dưới đất. Các tầng lớp trong xã hội cũng tùy theo địa vị mà được hưởng đặc quyền bằng các ngôi mộ được xây đắp cầu kỳ hay đơn giản, kèm theo một số trang sức chôn theo.

3. Nền văn minh Maya

Đây là một trong ba nền văn minh được coi là tâm điểm của người Indians. Một trong những thành tựu văn hóa rực rỡ nhất của người Maya là việc sáng tạo ra chữ viết. Nhiều công trình nghiên cứu cho rằng, hệ thống chữ viết của người Maya có từ sau Công nguyên. Nhưng năm 1976, các nhà khảo cổ đã đào được tấm bia có từ thế kỷ IV và thế kỷ VII trước Công nguyên. Ở trên đó, các nhà khoa học đã tìm thấy chữ tượng hình của người Maya và những chạm khắc miêu tả cuộc sống đời thường của họ. Hệ thống chữ viết Maya là sự kết hợp giữa tượng âm và tượng hình hết sức phức tạp. Nó có hơn 1000 ký hiệu khác nhau dưới dạng biểu tượng. Sau công cuộc chinh phục thuộc địa của người Tây Ban Nha, nhiều bản chép tay tiếng Maya đã bị thiêu hủy. Tuy nhiên, các văn tự khắc trên các bức tường, các bia đá và bốn mươi bản chép tay các bộ luật Maya vẫn còn được lưu giữ. Cho đến thế kỷ XX, các nhà nghiên cứu mới chỉ có thể giải mã khoảng 60% số tư liệu này. Nội dung của các văn tự ghi trên bia đá chủ yếu kể về sự kiện của các đời vua chúa, các lễ vật và lễ cúng tế thần linh, những lời cầu nguyện... Các cuốn sách (kinh thư) còn lại của người Maya ghi chép về các nghi thức tế lễ, những lời sám truyền. Tất cả đều được làm bằng giấy từ vỏ cây, phủ thạch cao, bọc

bằng da động vật hoặc sợi cây, được viết bằng những bút lông thanh mảnh. Các kinh thư Maya được đọc từ trên xuống dưới, từ trái sang phải.

Hệ thống số học của người Maya cũng phát triển vượt bậc. Họ nghĩ ra hệ thống đếm hệ nhị thập phân, dựa trên cơ số 20 (thay vì hệ thập phân cơ số 10 như của người hiện đại ngày nay). Người Maya dùng các ký tự chấm và gạch để biểu thị các con số. Cũng chính họ là người đã phát minh ra số 0 và biểu thị nó bằng một ký hiệu đặc biệt. Từ hệ thống số học, người Maya đã có những phép tính về thiên văn học với độ chính xác đáng kinh ngạc, theo chu kỳ vận động của một số thiên thể. Họ sử dụng hai hệ thống lịch: lịch mặt trời và lịch nghi lễ. Bên cạnh đó, người Maya cũng chú ý tới lịch tính theo sao Kim. Cứ 104 năm một lần, ngày của mặt trời, sao Kim và nghi lễ trùng khớp với nhau. Trong ngày này, người Maya tổ chức một lễ hội vô cùng long trọng. Các đền thờ lớn của người Maya cũng được xây theo nguyên tắc: mỗi ngày tương ứng với một bậc thang, mỗi tháng tương ứng với một tầng, bậc thang cuối cùng trên đỉnh là bàn thờ cũng chính là ngày thứ 365 của năm. Hệ thống tính lịch theo mặt trời và mặt trăng của người Maya đã đưa ra con số gần như trùng khớp với hệ thống thiên văn ngày nay. Theo người Maya, chu kỳ của mặt trăng là 29,53020 ngày, chu kỳ của mặt trời là 365,242129 ngày. Còn theo kỹ thuật tính toán hiện đại với hệ thống thiên văn tối tân, thì con số đó là 29,53059 và 365,242198 ngày. Từ những nghiên cứu này, các nhà khoa học đã chỉ ra rằng người Maya đã có một nền văn minh rất lâu đời (phải cần rất nhiều năm mới có thể quan sát được chu kỳ của các thiên

thể và đưa ra những thông số rất chuẩn xác).

Một nét đặc trưng khác của nền văn minh Maya là nghệ thuật kiến trúc. Được đánh giá là một nền nghệ thuật độc đáo và hiếm có, các công trình kiến trúc của người Maya đã thành công trong việc ghi dấu những thời kỳ rực rỡ, huy hoàng của một dân tộc, một Đế chế. Do tính chất đời sống xã hội, kiến trúc Maya chịu ảnh hưởng lớn từ tôn giáo. Hầu hết các công trình có tầm vóc và quy mô đều thuộc về hai thể chế: nhà thờ và cung điện. Các đền thờ thường được xây ở những khu đất cao, có hình chữ nhật với nhiều tầng và nhiều phòng. Nơi lớn nhất là chính điện của đền thờ. Các cung điện được xây ở những khu đất bằng phẳng, thấp hơn. Cung điện thường có rất nhiều phòng, nhiều cửa ra vào, cửa sổ. Các vòm giả và các vòm viên là nét chủ đạo trong nghệ thuật kiến trúc Maya. Họ không xây trần nhà phẳng. Xung quanh tường là sự kết hợp hài hòa giữa nghệ thuật kiến trúc và điêu khắc. Sự phối hợp giữa, các đường nét, màu sắc, ánh sáng... cùng các hình vẽ, các tượng đắp nổi đã mang lại những hiệu quả cao cho các công trình. Ngày nay, ở Mexico vẫn còn rất nhiều dấu vết của các công trình kiến trúc của người Maya như thành phố Palenque, thành cổ Teotihuacan, Kim tự tháp Mặt trời, khu khảo cổ Oaxaca, Puebla, Guanajuato, Chichen Itza, Morelia, El Tajin, Zacatecas...

Nghệ thuật điêu khắc của người Maya với những chạm khắc của không gian ba chiều đã đi sâu vào cuộc sống của những người dân. Trước cửa nhà họ là những tượng, mặt nạ đắp nổi hình ảnh các vị thần đầy uy lực phù trợ trong cuộc sống, biến đổi đa dạng theo từng vùng đất. Các

trường phái điêu khắc lớn của người Maya cũng phong phú, sinh động từ cổ điển đến tượng trưng, trừu tượng. Ở nhiều nơi, các hình đắp nổi bằng đá hoa và đá đã đạt chất lượng rất cao. So với điêu khắc, các tác phẩm hội họa Maya chỉ còn lại rất ít. Tuy nhiên, những bức tranh tường hiếm hoi còn lại ở Bonampak đã cho thấy cuộc sống sinh động của người Maya và nó đã được so sánh với nhiều tác phẩm hội họa của thời kỳ Phục hưng sau này. Nghệ thuật đồ gốm của người Maya cũng được biết tới nhiều bởi dáng vẻ lịch lãm kết hợp với sự phong phú về hình ảnh, màu sắc. Nhiều tác phẩm gốm được tìm thấy trong các hang động, trong các hầm mộ, là đồ vật của các nghi lễ, hiến tế, mai táng...

Bên cạnh đó, như nhiều tộc người khác ở Nam Mỹ, người Maya rất ưa chuộng những sản phẩm đá quý. Những người thợ Maya bằng sự khéo léo của mình đã chế tác ra nhiều tác phẩm tinh xảo làm đồ trang sức, vật dụng hàng ngày. Tại Kim tự tháp ở Palenque, hầm mộ của Pascal - một vị chúa Maya đã được phủ đầy châu báu và các đồ vật làm từ đá quý khảm trai, các vòng nhẫn ngọc bích. Từ những bức tranh tường cho thấy, người Maya cũng rất chú trọng đến trang phục. Đồ trang sức và lông chim là nét chủ đạo trong trang phục của người Maya. Tùy theo địa vị xã hội, nguồn gốc gia đình, mà quyết định số lượng trang sức hay lông chim.

Thể thao đóng vai trò quan trọng trong đời sống Maya. Rất nhiều sân bóng được xây dựng với diện tích lớn, có tường bao quanh. Sân bóng tượng trưng cho thế giới, quả bóng mang hình ảnh của mặt trời, mặt trăng. Những cuộc khai quật khảo cổ đã tìm thấy rất nhiều tượng nhỏ thể hiện

hình ảnh của môn thể thao này. Những người tham gia đều đội mũ cứng, đeo găng tay, đeo các tấm da để bảo vệ hai bên hông và đầu gối. Trò chơi này chủ yếu dành cho giới thượng lưu. Tại các sân bóng được tìm thấy có các cột mốc bằng đá cao khoảng 2m chôn sâu xuống đất. Mỗi trận bóng đều phải trả giá bằng những mạng người. Bên thua thường bị đem ra làm vật hiến tế. Nhiều bức tranh tường đã khắc họa rõ nét môn thể thao đẫm máu này.

*

* * *

Sau những biến động về lịch sử, người Maya ngày nay vẫn sống rải rác ở khu vực Trung Mỹ. Không còn là một Đế chế hùng mạnh với một nền văn minh rực rỡ, huy hoàng thuở nào, họ giờ đây chỉ được biết đến như một tộc người thiểu số, không còn chữ viết, ngôn ngữ Maya chỉ được sử dụng hạn hẹp trong phạm vi gia đình. Nhưng từ những câu chuyện được truyền tụng từ đời này sang đời khác, có thể ở sâu trong những trái tim kia niềm tự hào về tổ tiên nòi giống vẫn âm ỉ cháy, âm ỉ hy vọng về sự tái sinh của một Đế chế... ■

Tài liệu tham khảo:

1. La Culture Maya était sous-estimée (www.sur-la-toile.com).
2. Le Mystère des Maya (www.civilisations.ca).
3. Peuple Maya - Culture, Livres (www.amazon.fr)
4. Maya Culture (www.mnsu.edu).
5. Civilisation Maya (www.wikipedia.org).
6. Các nền văn minh cổ châu Mỹ (Elizabeth Baquedano, nxb Kim Đồng, 2006).
7. Di sản châu Mỹ (Bùi Đẹp bs, tập 8, nxb Trẻ, 2003).
8. Các nền văn minh thời tiền Colombo (Henri Lehmann, nxb Thế giới, 2003).